

(Nem) hasonlít

Még egyszer a *Sorstalanságról*

A *Sorstalanság* recepciója bőven szólt már az elbeszélésszervezés és a modalitás jellegzetes vonásairól, a regény nagy részében érvényesülő – Camus *L'étranger*-jának hatását mutató – naplószerű távlattól, s így az elvárás és tapasztalat drámai különbségtől a nevelődésregény műfaji mintázatának ironikus és öntükröző megidézésén át az érintett és a kívülálló, mi több: az elhurcolt és az itthon maradt feloldhatatlan idegenségének relációjáig.¹ Kertész Imre önértelmezéseiben a *Sorstalanság* a választás, döntés jogát az individuumtól elvonó, így azt saját sorsától megfosztó önkényuralom okozta – komikus és szégyenteljes – infantilizmus egyfajta reprezentációjaként bukkan fel újra és újra.² Önreflexióiban maga is a hasonlítás – sok szempontból kétes, mondhatni: kockázatos – eszközhöz nyúl, amikor a koncentrációs tábor viszonyait a mindenkori diktatúrák, így a Rákosi- és a Kádár-rendszer körülményeihez hasonlítja.³ A továbbiakban saját korábbi értelmezéseimet is kommentálva a visszhangszerűség és a hasonlítás mozzanatait fogom vizsgálni, arra figyelve, hogy a regény az úgynevezett makrostrukturális tényezőin alapuló (tehát például a cselekményszövés linearitása, illetve a nézőpont és a beszédmód komplexuma révén megnyilvánuló) példaértékén túl milyen – az elbeszélői és a közbejövő diskurzusok, illetve a motívumrendszer mozgásából eredő – jelentéstörténetek, jelentésemények bonyolítják tovább a mű szemantikai és modális összefüggéseit.

¹ Az utóbbi példaértékét erősíti Szegedy-Maszák Mihály értelmezése, lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kívülálló és az érintett: a megértés iróniája* = Uő., *A megértés módozatai. Fordítás és hatástörténet*, Akadémiai, Budapest, 2003, 125–132.

² „Azzal, hogy itt maradtam, kivontam magam a tragikum, azaz a sors alól, és a komikumnak, a véletlenektől hemzsegő állami tömegsorsnak vetettem magam alá. Ha munkáimban éppen ennek a komikumnak, a részvétel szégyenének és ennek a kiszolgáltatottságnak adok is hangot.” KERTÉSZ Imre, *Gályanapló*, Holnap, Budapest, 1992, 96, lásd még 10, 15, 25.

³ „De későbbi életemben, amely bizonyos értelemben a lágeréletem folytatásának tekinthető, néha el-fogott az érzés, hogy még mindig ugyanott állok, ama domboldal lábánál, és lenyűgözve, tehetetlenül bámulom az élem táruló képet.” KERTÉSZ Imre, *Hazai levelek* = Uő., *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt*, Magvető, Budapest, 1998, 112. Lásd még KERTÉSZ Imre, *K. dosszié*, Magvető, Budapest, 2006, 85.

Kertész Imre későbbi önértelmezései szerint a vészkorszak ábrázolásának legfőbb feltételét egy olyan nyelv megalkotásában, illetve egy olyan nyelvre való rátalálásban látta, amely a folyamat és a megszakadás sajátos relációjában közvetítheti Auschwitzot, amely képes lehet egy az előzményekből végső soron levezethetetlen, s mégis fokozatok által bekövetkező szélsőséges helyzet, rendkívüli állapot megjelenítésére. A *Gályanapló*ból nyomon követhető Albert Camus írásainak Kertészre kifejtett delejező hatása.⁴ A rendszeresen idézett Camus-esszék mellett különösen a *L'étranger* (1942) első magyar, Gyergyai Albert által *Közöny* címmel 1948-ban és 1957-ben is közreadott fordításának nyelvi aurája⁵ látszik meghatározónak:⁶ alighanem már a *Sorstalanság* első mondata, s annak a következőhöz való kötése, illetve maga a levél vagy sürgöny motívuma is evokálja a francia író regénynyitányát: „Ma nem mentem iskolába. Azaz, mentem, de csak, hogy hazakéredzkedjem az osztályfőnökömtől.” (Camus regényében: „Aujourd’hui, maman est morte. Ou peut-être hier, je ne sais pas.”⁷ Érdekes, hogy a *Sorstalanság* francia fordítása nem játszott rá erre: „Je ne suis pas allé au lycée ce matin.”⁸) A regény olvasóit kezdettől meglepte az ifjú Köves György⁹ sajátos beszédmodora. Mintha Kertész a főhős-elbeszélő „hangjának”

⁴ KERTÉSZ, *Gályanapló*, 216.

⁵ Erdődy Edit ezzel kapcsolatban „intertextuális vonatkozásokat” említ, példák nélkül, vö. ERDŐDY Edit, *Kertész Imre*, Balassi, Budapest, 2008, 32.

⁶ Tadeusz Borowski *Kövilága* mellett! A lengyel szerző 1948-as könyve Fejér Irén fordításában magyarul először 1971-ben, majd versfordításokkal bővítve 1999-ben jelent meg. Vö. *A haláltudat mint táltis erő. Kertész Imrével beszélget Szántó T. Gábor* = KERTÉSZ, *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt*, 185–186.

⁷ Albert CAMUS, *L'étranger*, Gallimard, Paris, 1942, 9. Gyergyai fordításában: „Ma halt meg anyám. Vagy talán tegnap, nem is tudom pontosan.” Albert CAMUS, *Közöny*, ford. GYERGYAI Albert = Uő., *Regények és elbeszélések*, Európa, Budapest, 1983, 147. Ádám Péter és Kiss Kornélia fordításában: „Ma meghalt a mama. Vagy tegnap, nem is tudom.” Albert CAMUS, *Az idegen*, ford. ÁDÁM Péter – KISS Kornélia, Európa, Budapest, 2016, 9.

⁸ Imre KERTÉSZ, *Être sans destin*, ford. Charles ZAREMBA – Natalia ZAREMB-HUSZVAI, Actes Sud, Arles, 1998, 7. Míg például a legtöbb fordítás (így a német, angol, spanyol és katalán) igen. „Heute war ich nicht in der Schule” (*Roman eines Schicksallosen*, ford. Christina VIRAGH, Rowohlt, Berlin, 1996, 7.); „I didn't go to school today.” (*Fatelessness*, ford. Tim WILKINSON, Random House, New York, 2004, 3.); „Hoy no he ido a la escuela.” (*Sin destino*, ford. Judith XANTUS, Acantilado, Barcelona, 2006, 7.); „Avui no he anat a escola.” (*Sense destí*, ford. Eloi CASTELLÓ, Quaderns Crema, Barcelona, 2003, 7.)

⁹ E szöveg előadásváltozatában, s korábban monográfiámban még némi önfeledtséggel „Köves Gyuri”-ként aposztrofáltam a regény főhősét. (Osztozva ebben monográfustársaimmal, Erdődy Edittel és Vári Györggyel, valamint más Kertész-értelmezőkkel is.) Kulcsár-Szabó Zoltán hozzászólásában joggal kérdezte meg, hogy ezt miért teszem. Alapos olvasóként ugyanis felfigyelt rá, hogy ez a névváltozat valójában egyszer sem fordul elő a regény szövegében. A „Köves György” is csak egyszer, a „kisegítő előképzős ifúnak” szóló levél címzésében (Vö. KERTÉSZ Imre, *Sorstalanság*, Szépirodalmi, Budapest, 1975, 32.). A főhőst az apja egy alkalommal illeti becézett keresztnevén: „Tudniillik csütörtök van, s ilyenkor meg vasárnap, szigorúan véve, anyámnak jár a délutánom. De apám a tudtára adta: – Gyurkát ma nem áll módomban átengedni hozzád –, és akkor ezzel indokolta.” (*Uo.*, 5.) Teljes neve – „fordításban”, egyfajta KZ-átírásban akkor jelenik meg, amikor Pjetyka nagy nehezen följegyezi a kórlapra: „Fölírja, de tovább erösködik, s eltarthat egy ideig, míg megérted, hogy a név, a »Name« is érdeklí, s megint újabb ideig – amint ez például énvelem is megesett –, amíg az emlékeid közt kotorászva rá is bukkansz. Háromszor-négyszer is elismételtette velem, míg végül érteni látszott. Utána ide is mutatta, amit írt, s valami vonalkás beosztás, lázlapféle tetején ezt olvastam: »Kewischterjd.« Kérdezte, hogy »dobro jesz«, »gut«-e, s mondtam neki: – Gut –, mire a kartonlapot egy asztra téve, elment.” (*Uo.*, 223.), s ez a torzított név még egyszer elhangzik a főorvos szájából (*Uo.*, 233.) A főhősnek a szöveg

megalkotásában Meursault idegenkedő attitűdjét vette volna alapul, illetve túlozta volna el. Mindjárt a nyitójelenetek egyikében ezt olvassuk:

Pár szót én is beszéltem anyámmal, már nem emlékszem rá, mit. Azt hiszem, meg is neheztelt rám, mert kicsikét röviden voltam kénytelen bánni vele, apám jelenléte miatt: végre is, ma az ő kedvét kell nézmem. Mikor már indulófélben voltam hazulról, még mostohaanyám is intézett néhány bizalmas szót hozzám az előszobában, négy szemközt. Azt mondta, reméli, hogy ezen, a számunkra oly szomorú napon az én „megfelelő viselkedésemre is számíthat”. Nem tudtam, mit mondhatnék erre, s nem is mondtam semmit.¹⁰

Érdemes figyelni rá, hogy a közvetlenség hiánya, az idegenség, idegenkedés effektusa milyen szoros kapcsolatban van az idiómák normatívától eltérő, esetleg szociolektális használatával, vagy netán hibás idézésükkel: a „röviden voltam kénytelen bánni vele” a „röviden elbánni valakivel”, a „ma az ő kedvét kell nézmem” pedig a „kedvére kell tennem” egy változata. A rámpajelenetben ezt olvassuk: „Sok közülünk való felnőttnak is hallottam mindjárt, s egyet is értettem az intelmével: iparkodjunk a kezükre járni”¹¹ – ami a bevett „kezükre játszani” összetétel variánsa. (A német fordításban: „Ich hörte dann auch gleich viele der Erwachsenen unter uns mahnen, und darin war ich mit ihnen einverstanden: daß wir uns bemühen sollten, den deutschen Soldaten zur Hand zu gehen.”)¹² Sütő úr mostohaanyának adott kézcsókjáról ezt olvassuk: „Kissé ijedtnék látszott. Lehajolt, szinte ráejtette száját mostohaanyám kezére, hogy elvégezze rajta a szokásos kézcsókját.”¹³ Az ijedtség diszpozíciójával itt érzékletesen kerül kötésbe a mozdulat mechanikussága – egy neologizmus, a 'ráejti a száját a kezére' révén. (A másik testén, a másik testével végrehajtott cselekvés hasonlóan gépszerű a csókjelenetben!)¹⁴ Gyuri magánbeszédét át- meg átszövik, mintegy *visszhangosítják* a *hivatali frazeológia kliséi*: Annamária „Ezt az észrevételt tette: »Persze«”;¹⁵ a nagymamáról: „Olyankor azután sok munka van vele, egyfelől, mert folyton a fülébe kell kiabálni, hol tartanak a dolgok, másfelől viszont ügyesen megakadályozni, hogy

szó szerintiségétől eltávolodó, tendenciózus becézése („Köves Gyuri”) tehát alighanem egy sajátos félreolvasásból, a karakter némiképp önkényes fenomenalizálásából, a hozzá való emocionális „közlekedésből” fakad: voltaképpen a szöveg beczésének, megszelídítésének olvasói vágyát sejtve. Annál is inkább, mert – mint utóbb fölűnt – a főhős viszonylagos „névtelensége” (névének ritka elhangzása, „átnevezése”, a nevének számmal való helyettesítése) és egyfajta „láthatatlansága” („vizuális” kódolatlansága) szoros kötésben van, úgyhogy erre a kérdésre még érdemes visszatérnünk.

¹⁰ Uo., 6.

¹¹ Uo., 91.

¹² KERTÉSZ, *Roman eines Schicksallosen*, 91–92. (Kiemelés tőlem – Sz. P.) Vagyis, mintha a szó szerkezet a német idióma fordítása lenne, amelyet szó szerint vissza lehetett fordítani németre: a visszhang visszhangját, az eredeti és a fordítás érdekes relációját adva.

¹³ KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 10. Vö. „[...] mert Annamária időközben már elvégezte a náluk való bemutatásom [...]” Uo., 40.

¹⁴ „Aztán már csak arra emlékszem, hogy a száját keresgéltem. Langyos, nedves, némileg tapadós érintést éreztem.” Uo., 38.

¹⁵ Uo., 16. (Kiemelés tőlem – Sz. P.)

beléjük is avatkozzon, mert hát csak *zavart támasztana a ténykedése.*”;¹⁶ „[...] továbbá emlékszem még Lajos bácsi ünnepélyes, néma csöndben fogadott szavaira, amikben Isten segítségét kérte *abban a tárgyban [...]*”;¹⁷ „De meg hallottam is, hogy mostanában gyárakban vagy effajta helyeken *juttatják foglalatosság*hoz, aki a koránál fogva még nem lehet *egész értékű munkaszolgálatos*, mint ahogy én se.”;¹⁸ „Egy felhívást, mondhatni kérelmet kívánt ez alkalomból intézni hozzánk. Az volt az óhaja [...] Végül aztán a csendőr igen megneheztelt: »Büdös zsidók, még a legszentebb kérdésből is üzletet csináltok!« – ezt az észrevételt tette.”;¹⁹ „[...] – én legalább így tapasztaltam: egyelőre elegendő jó rabbá válnom, a jövődő majd azután meghozza a többit: nagyjában-egészsében ez volt a felfogásom, erre alapoztam az életviteletem”²⁰ stb. A főhős életkorához mimetikusan nehezen illeszthető – körülményeskedő, egyszerre pontatlan és túlpontosító, az *idegen beszédét visszhangzó* – stílus a szöveg hangsúlyozott megalkotottságának, sőt mesterkéltségének hatását kelti. Szegedy-Maszák Mihály megfogalmazásában: „A hangnem mintegy előre lefokozza az események jelentőségét, az elbeszélő saját tanácsstalanságát hangsúlyozza, miközben felidézi a múltat. Töredezett beszédmódja azonosíthatatlannak láttatja az eseményeket, és eldönthetetlennek az okokat.”²¹ Mindezt egy eminensen irodalmi effektus alapozza meg: az alak és hang szétkapcsolása. Köves Györgyről nincsen a regényben külső és belső (ön)jellemezés, rendszeres (ön)leírás. A figura vizuális kódok révén alig, hanem mindenekelőtt nyelvi megnyilvánulásai, s ezekkel szoros összefüggésben: mindenekelőtt a fizikai-fiziológiai állapotára vonatkozó reakciói révén képzelhető el:

Emlékszem egy nyári délutánra, amikor az árnyas szobában izgalmas regényt olvastam, miközben a tenyerem jóleső szórakozottsággal simítgatta izmoktól feszülő, napbarnított combom arany pihés, engedelmesen sima bőrét. Most ugyanez a bőr ráncosan fityegett, sárga volt és szikkadt, mindenféle kelevények, barna karikák, hasadások, repedések, rücskök meg pikkelyek borították, melyek, kiváltképp az ujjaim közt, kellemetlenül viszkettek.²²

A főhős-elbeszélő a testi leépülését ugyan egy régi életkép felidézésével összekapcsolva mutatja be, de abban elsődleges szerepet szán az önélvezet és az undor feszültségét generáló taktilitásnak. A megbetegedő, leromló testtől való elidegenedés jegyében²³ annak később is csak egyes részleteit, így a térdén, majd a csípőjén lévő sebeit tárja elének. Köves György arcát egyetlen jelenetben „látjuk”, vele együtt, amikor a volt SS-kórház egyik szobájában tükörbe néz, s meglepve konstatálja, hogy egy idegen

¹⁶ Uo., 19. (Kiemelés tőlem – Sz. P.)

¹⁷ Uo., 28. (Kiemelés tőlem – Sz. P.)

¹⁸ Uo., 32. (Kiemelés tőlem – Sz. P.)

¹⁹ Uo., 84.

²⁰ Uo., 152.

²¹ SZEGEDY-MASZÁK, I. m., 125.

²² KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 184.

²³ „Minden nap valami újabb dolog lepett meg, valami újabb hiba, újabb rútság ezen az egyre furcsább, egyre idegenebb tárgyon, ami valaha jó barátom: a testem volt.” Uo., 184–185.

arcot lát a sajátja helyén.²⁴ Egyebekben Köves György „láthatatlan”. A karakter ábrázolatlansága – ahogy már említettem – szoros összefüggésben van a névtelenítéssel. A főhős és a többi szereplő relációját a (külső) leírás és a megnevezés viszonyrendszerének sajátos mozgása is jelöli. A „Köves György” (egy helyütt „Gyurka”) név elenyészése/átíródása („Vier-und-sechzig, neun, ein-und-zwanzig”; „Kewischtjerd”) párhuzamos a neveknek a gyakori alakleírásokhoz szorosan kötődő ragadványnevekkel való aposztrofálásával („Bördíszműves”, „Dohányos”, „Selyemfű”, „Utas”, „balszerencsés ember”, „Szakértő”, „fókaarcú ember” stb. – ezek az eredetiben is idézőjelekkel tűnnek fel). Ugyanakkor a lefogott és deportált fiúk esetében, s később a táborban is előfordulnak tulajdonnevek: „Valamelyik autóbusz »Rozit« is meghozta: valójában Rózenfeld a neve, de hát csak így rövidíti mindenki.”;²⁵ „Megérkezett Moskovics is [...]”.²⁶ Az előbbi eset a becenév (ragadványnév) közösségi (külső) eredetére és külsődlegességére utal, az utóbbi pedig arra, hogy a jellegzetes (zsidókra jellemző, s egyszersmind azokat zsidókként megbélyegző) tulajdonnév nem cserélődik le becenévre. Sokatmondó a fogságban is tartást, erős identitást mutató Citrom Bandi²⁷ nevének megőrződése, s a táboron kívüli világot idéző bemutatkozása is: „»Különben – jegyezte még meg, oldalvást a kezét is ide nyújtva – Citrom Bandi vagyok«, amire akkor én is megmondtam néki a nevem.”²⁸

A Citrom Bandi tulajdonnévként viselkedik, de különössége, valóságatlansága folytán inkább ragadvány-, illetve becenévek, egyfajta beszélő névnek tekinthető. A gyakori ember–állat reláció helyett a regényszöveg növényi paradigmájába illeszkedik, mint ahogy az általa jelölt alak kívül is marad a degradáció (a főhőst is kísérő „muzulmánna”²⁹ válás) folyamatán. Citrom Bandi az állhatatosság, a büszkeség, a méltóság és önbecsülés, a szabad életre való emlékezés, a „fanyar” viszonyulás megtestesítője, s az már a (beszélő) név jelölete és jelentése közötti mozgás része, hogy éppen a Nefelejcs utca (egykori, s mint a regény végén megtudjuk: vélhetően vissza nem térő) lakója. Szó és dolog, név és alak szétválását jelzi, a szavak regénybeli sze-

²⁴ „Arcom is meglepett kissé [...], mivel régebből egy másik arcra emlékeztem. Ennek, amit most néztem, a pár centiméternyire kiserkent haja alatt föltűnően alacsonyabb homloka, furán kiszélesedő fültöveinél két újdonszerű idomtalan duzzanata, máshol puha táskái, zacskói, egészében – valamikori olvasmányaim tanúsága szerint legalábbis – inkább különféle kéjekben, gyönyörökben kiérdemesült, s ezek miatt korai aggkorra jutott embereket jellemző ráncai, redői, vonásai voltak [...]” *Uo.*, 264. A jelenet ahhoz az ismétlődő mozzanathoz kapcsolódik, amikor a főhős a vele történt valóságos eseményeket olvasmányélményekhez hasonlítja. A groteszk színezet a leépült test fölötti gyász elmaradásán, s azon a megtévesztő hasonlóságon alapul, azon a párhuzamon, amely a test rabság általi elhasználódása és a kiéltség között jön létre, vagyis az ökonómia éppen ellentétes irányú megváltozására utal.

²⁵ *Uo.*, 48.

²⁶ *Uo.*, 49.

²⁷ *Uo.*, 243.

²⁸ *Uo.*, 148.

²⁹ „A tanúsíthatatlannak van egy neve. A tábort zargonban muzulmánnak (der Muselmann) hívják.” Giorgio AGAMBEN, *Ami Auschwitzból marad. Az archívum és a tanú*, ford. DARIDA Veronika, Kijárat, Budapest, 2019, 35. (Homo Sacer 3.) Az élőhalott az emberi és nem-emberi állapot küszöbén áll, aki nem tesz tanúságot és aki mellett nem lehet tanúságot tenni. Agamben érvelése szerint a „muzulmán” tanúsíthatatlan „teljes értékű tanúja” Auschwitznak, vagyis annak a helynek, amely „mindörökre lerombolja a megkülönböztetés lehetőségét az ember és a nem-ember között.” *Uo.*, 40.

mantikai ambivalenciáját mutatja, hogy a citrom később a haldokló orosz beteg (sikertelen) meggyógyításának eszközeként bukkan föl.³⁰

További jelentéstörténeteket generál, hogy a kezdetben megcsodált csendőrfőhadnagy neve Szakál,³¹ s ez sajátos relációba kerül a szakállától megfosztott rabbi többször is felidéződő alakjával. Előbb a téglagyárban tűnik föl:

Azért mégis fölkelte kissé az érdeklődésemet, mivel erőteljes föllépésű és ugyanilyen testalkatú ember is volt, némiképpen szokatlan arccal, amit vékony, de nagy ívben meghajló orr, igen fényes, párás tekintetű szemek, szép, őszes szálú bajusz meg evvel egybenőtt rövid, kerek formájú szakáll jellemezett. Láttam, sokan vették körül és voltak kíváncsiak a szavaira. Aztán értesültem csak róla, hogy lelkész, mert hallottam, „rabbi úrnak” szólították.³²

A csendőrtiszt és a rabbi (akárcsak a rámpán az SS-katonák)³³ mindenekelőtt a vonzó külsejükkel irányítják magukra a főhős tekintetét, vagyis érzelmi tapasztalatként fascinálják őt. Ehhez mindkét esetben társul a mások által e személyeknek kölcsönzött tekintély (méltóság) elfogadása. A buchenwaldi borbély-jelenet után Köves György így látja viszont a rabbit:

Valami – a haján kívül, természetesen – az én szememben, ha megnéztem, még hiányzott róla. Akkor vettem csak észre, hogy az állán meg a szája körül valóban fehérebb, mint máshol, s friss, piros bevágásokkal is teli van a bőre. A téglagyári rabbi volt az, ráismertem: így hát ő is eljött. Szakáll nélkül már kevésbé szokatlannak: egyszerű, kissé nagy orrú, alapjában hétköznapias külsejű embernek láttam. Nagy javában még épp a lábát szappanozta, amikor – ugyanazzal a váratlansággal, amivel megeredt – most meg egyszerre elapadt a víz; akkor meglepetten föl, majd mindjárt ismét le, maga elé nézett, de valahogy megadóan, mint aki tudomásul veszi, megérti s egyben meghajol mintegy a felső intézkedés akarata előtt.³⁴

Akárcsak a többi deportáltat, a rabbit is megfosztják a testszörzetétől, így a szakállától is, ami Köves György tekintetében egy külső egyedítő ismertetőjegytől, s egy-

³⁰ „[...] s egyszerre csak sárga holmit láttam köztük megvillanni, valahonnan kés, Pjetyka segítségével egy fémbögre is került, érces surranás – s ha nem hittem el szememnek, orrom kétségbevonhatatlanul tanúsíthatna most, hogy a tárgy, amit az imént láttam, citrom volt, nincs vita, valóban.” KERTÉSZ, *Sors-talanság*, 243.

³¹ „Egy perc múlva, miközben mi már mozdulatlan sorokban várakoztunk, azt is kivettem, hogy a maga módján szép ember volt, keményre edződött, s egészében kissé a filmek vonzó hőseire emlékeztető, férfias vonásokkal, divatos formájúra igazított keskeny, barna bajusszal, amely igen illett a napsütött színű arcához.” *Uo.*, 64–65.; „Az asztal mögött a főhadnagyot is ott láttam – amint akkorra már ugyanis a csendőrök egymás közt váltott szavaiból kitudódott – a lovaglópálcásnak valójában Szakál főhadnagy volt a neve.” *Uo.*, 70.

³² *Uo.*, 73–74.

³³ „Kijelenthetem, cseppet sem találtam őket veszedelmeseknek: kényelmesen föl s alá jártak, cirkáltak az oszlopunk egész hosszában, kérdésekre válaszoltak, bólogattak, némelyönket szívélyesen háton vagy vállon is veregettek.” *Uo.*, 94–95.

³⁴ *Uo.*, 110–111.

szersmind a különleges státusztól való megfosztásként jelenik meg.³⁵ A külső és a belső azonosítása, amely a *Koldus és királyfi* példaértékének találgatása mellett az Annamáriával folytatott vitában is fontos kérdéssé válik, itt a mosakodó férfi mozdulatainak egy olyan olvasásával jár együtt, amely révén a főhős – megint csak groteszk módon – a sorsba való beletörődés mozzanatát kapcsolja a látottakhoz. A rabbi a téglagyárban az isteni akarat/büntetés érvényesüléseként értelmezte az elhurcoltatást, s Köves György tulajdonképpen ezt a példaértéket viszi át a „hétköznapiassá” vált férfi mosakodását szemlélve: a külsőből, a láthatóból humorosan gyorsan,³⁶ s így nyilvánvalóan önkényesen következtetve a láthatatlanra, a belső meggyőződésre. A főhős néma tanúságtévként fogja fel a leborotvált rabbi testbeszédét, egymáshoz kapcsolva a meglepődést és a többértelmű beletörődést, vagyis az alárendelődést a táborot üzemeltetők akaratának, illetve valamely isteni akaratnak („mint aki tudomásul veszi, megérti s egyben meghajol mintegy a felső intézkedés akarata előtt”), miáltal a szcena félelmetes humorával a lelkési példaadás persziflázsvá válik.

Végül vagy a szándékolt beszélő név esete, vagy a sors és a betű véletlenül múlik, de a buchenwaldi Revier adakozójának neve, Bohus,³⁷ az 'isten' jelentéssel hozható kapcsolatba. Egyébként a táborban a nevek formális rendje („szeszélye”)³⁸ érvényesül, a nevek általi egyediségtől és méltóságtól való megfosztás, a (németül ejtendő) számokkal való felcserelésük pedig az adminisztratív dehumanizáció folyamatát jelzi.

Visszatérve Köves György alakjának vizuális imaginációval való behelyettesíthetlenségére, vagyis láthatatlanná tételére, elmondható, hogy ez a jellegzetesen irodalmi effektus még erőteljesebben irányítja a figyelmet a főhős-elbeszélő alapvetően megfigyelő funkciójára, mediátor szerepére és közvetítő diskurzusainak milyenségére. A mediális konkurenciát és transzpozíciót tekintetbe véve alighanem részben ebben rejlik a regény „megfilmeshetlenségének” dilemmája, illetve egyfajta teljesítménybéli fölénye a Koltai Lajos-féle adaptációval szemben. A mozgókép gyakran összpontosít Köves György arcára, a szenvedést és pusztulást jórészt a főhős arca által igyekszik ábrázolni, a regénnyel ellentétben mintegy arcot kölcsönözve az Auschwitz-állapotnak, s így döntően az azonosulás szerepét és a tragikus modalitást ajánlja fel a nézőnek.³⁹

³⁵ A zsidó vallási tilalom („Ne nyírjátok kerekre hajatok szélét és ne rontsd el szakállad szélét.” [3Mózes 19:27.]) a pajeszre (a haj és a szakáll találkozási pontjára) és a szakállra vonatkozik. Az előbbit egyáltalán nem szabad levágni, az utóbbit ollóval igen, viszont borotvával és csipesszel tilos. A zsidó misztika szerint a szakáll az isteni könyörület metaforája, és mint ilyen, az áldás megtestesítője. (Vö. Köves Slomó, *A zsidó vallás és az arcszörzet*, <https://zsido.com/zsido-vallas-es-az-arcszorzet/>. Hozzáférés: 2022. november 1.)

³⁶ Ezt az effektust erősíti, hogy a vicc, a humor legáltalánosabb forrása a jelentések gyors megváltozása, hirtelen fordulata, átbillenése vagy átcsapása, ami kapcsolatban áll az elvárás és a tapasztalat különbségével, s így a meglepetéssel. Ebben a vonatkozásban hasonlítja Köves György a deportáltakkal történeteket a diákcsinnyhez. E jelenetben a víz váratlanul ered meg, és ugyanolyan váratlanul apad el. A modális összetettség része, hogy a szövegrészlet kifejtetlen árnyékában ott munkál a zuhanyzó és a gázkamra (előre felismerhetetlen) hasonlósága és különbsége.

³⁷ A Bohuš a szláv, közelebbről cseh és szlovák Bohumil ('Istennek kedves'), Bohuslav ('Isten dicsősége') személynév családnévi változata.

³⁸ „[...] s aztán meg a nevek szeszélye, melyek szerint a vonatba ültettek, a többiekől is mind elszakított, sajnos. KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 144.

³⁹ Lásd erről SZIRÁK Péter, *Helyettesíthetlenség. A Sorstalanság filmen*, *Mediárium* 2009/3–4., 48–56.

A regény elbeszélő-főhősének mindenekelőtt a külvilágra irányuló észlelési rendjét és erkölcsi reflexióit sajátos séma vezérli, olyan, amelynek alapja a másik szempontjaival való – sokszor bajos, de legalábbis ellentmondásos – azonosulás. A másik megfigyelése, a megfigyelésben folyvást kísértő hasonlítás, az én és a másik relációjának mozgása persze szoros összefüggésben van a regény nagy részében érvényesülő – s korábban általam is elemzett – naplószerű távlattal. Eszerint az elbeszélés nem teremt lényeges távolságot az elbeszélés ideje és az elbeszélte idő között, a szükségképpen utóidejű elbeszélés jelen idejűséget színlel, a főhős-elbeszélő nem rendelkezik az utólagos tudás rendező-átszerkesztő elveivel, az elvárás és a tapasztalat közötti szakadék utólagos áthidalásának képességével. Ezzel áll összefüggésben a „regény egyik lényeges tulajdonsága, hogy noha mindent egyetlen nézőpontból láttat, az elbeszélő egyáltalán nincs eszményítve, az olvasó mintegy mögé lát.”⁴⁰ Köves György rendszeresen megfigyeli környezetét és nem egyszer tünteti fel kedvezőtlen fényben családtagjait és sorstársait, például midőn állatokhoz hasonlítja azokat:⁴¹

Szabálytalan időközönként viszont föl kellett figyelnem nagyanyámra, hogy mennyit volt útban, hogy minduntalan vissza kellett vezetni a kanapéjához, a sok panaszára meg a semmit se látó szemére, amit a vastag, könnyektől lepett, bepárasodott nagyítóüveg olyannak mutatott, mint két különös, verítéket kiválasztó rovar.⁴²

Ezek a sorok még az első fejezetben, az apa búcsúztatásának jelenetében olvashatók, azt jelezve, hogy a másik ember állathoz hasonlítása a főhős már mindig is létező idegenség-attitűdjének kifejeződése. A később szóba hozandó hasznosság-paradigmához kapcsolódóan a nagymama útban van, s túl sokat panaszodik. A hasznavehetetlen, mert „semmit sem látó” szem egy rovarhoz hasonlít, méghozzá a szintén diszfunkcionális szemüveg mögött, ami itt éppenséggel nagyítóüveg, mely a látó és látott perspektíváját megfordítva egyfajta rovarfajta vizsgálgódság képzetét is felkelti.⁴³ Az animális funkciók leépülése, a képességek, az emberi mivolt fokozatos elvesztése, amely itt az öregedés következménye, de amely a deportáltak, így a főhős későbbi dehumanizációjára is utal, azért kap groteszk színezetet, mert az általa sugallt veszteség nem a gyász relációjában, hanem az ember–állat határvonal viszonylagosításában mutatkozik meg. Ennek a tekintetnek tűnik föl aztán, hogy a „balszerencsés ember” „szomorú, csapdába esett rágcslálóhoz hasonlított kissé”;⁴⁴ a „fókaarcú ember”-nek „[í]gy azután végül is csak kívülről matatott, futkosott és kaparászott egy ideig a melle táján a keze, ritkás

⁴⁰ SZEGEDY-MASZÁK, I. m., 129.

⁴¹ Erről Erdődy Edit mint „az emberi test vegetatív funkcióinak” előtérbe helyezéséről ír, vö. ERDŐDY, I. m., 18–19.

⁴² KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 29.

⁴³ A kép szemioziséjánál fontos lenne tudnunk, hogy az inszektológia tud-e veríték kiválasztásáról (bizonyos gélszerű anyag kiválasztásáról biztosan), s ennek alapján alkothatnánk véleményt a kép hibriditásáról, vagyis az emberi és az állati penetrációjának mértékéről. A *kiválasztás* szó használata mindenesetre a vegetatív aspektust erősíti. A kép annak a tapasztalatnak az előlegzése, hogy az emberiben meglátni a nem-emberit és fordítva.

⁴⁴ *Uo.*, 57.

szőrzetű pók, vagy még inkább amolyan kisebb tengeri szörny módján, mely mintegy a rést kereste, hogy a kabátja alá iramodjon.”⁴⁵ Innen nézve a muzulmánok: „[...] mind csupa vénségesen vén aggastyán, a nyakukba bújtatott fejükkel, arcukból kiálló orrukkal, fölhúzott vállukról fityegő szennyes rabgúnyájukkal még a legforróbb nyári napon is örökkön fázós téli varjakra emlékeztetnek.”⁴⁶ A lényegében azonos értelmű, de fordított hasonlatszerkezet, vagyis az állatok emberekhez hasonlítása talán egyszer fordul elő, amikor a főhős a zeitzi Revier-ben a falánk tetveket a boldogságra vágyó emberekhez hasonlítja:

[...] s már csak néztem ezt a falánkságot, ezt a nyüzsgést, mohóságot, étvágyat, ezt a leplezetlen boldogságot: bizonyosképp, mint hogyha valahonnan ismerném egy kissé. Akkor is vettem észre: némelyest meg tudom érteni őket, mindent megfontolva. Végül már-már megkönnyebbültem, már-már a viszolygásom is elmúlt. Továbbra se örvendtem, továbbra is elkeseredett maradtam egy kicsit, s úgy gondolom, végre is érthetően – de már inkább csak valahogy általában, harag nélkül, egy kissé csak a természet egész rendje miatt, hogy így mondjam; mindenesetre gyorsan eltakar- tam, s később már nem keltem velük harcba, többé már nem háborgattam őket.⁴⁷

Az állatok emberekhez hasonlítása nem szó szerinti: az ösztönös (túl)élés képét a főhős mint a természet (egész) rendjét érti meg. Az étvágy mint elemi ösztönkésztetés már mindig is antropomorf attribútumokkal, értékelő szempontokkal keveredik: falánkság, nyüzsgés, mohóság, boldogság, ismeret (ismerősség), megértés, megfontolás, megkönnyebbülés, viszolygás (elmúlása), öröm, elkeseredettség, harag(nélküliség), harc, háborgatás (távoztatása). A létharc feladása a természet rendjébe való beletörődés mozzanataként válik a reflexió tárgyává: az állat ironikus hatást keltő, mert a különbségeket eltüntető antropomorfizálása – a hasonlat kimondatlan oldalán – az embert (szintén) biológiai gépezetként mutatja meg.

A hasonlításon alapuló különbségtéves és azonosulás groteszk mozgása bontakozik ki a rámpajelenetben is:

Egy másik megfigyelésem, inkább csak futó észlelésem is lehet, téves volt tán, de mintha elégedettnek, némiképp már-már megkönnyebbültnek látszott volna valahogyan; úgy éreztem, tetszhettem néki. Akkor aztán, egy kezével még az arcomnál tolvá, a másikkal meg az irányt is mutatva, az út túloldalára, az alkalmasokhoz küldött oda. A fiúk már diadalmasan, az örömtől nevetve vártak. S ezeknek a ragyogó arcoknak a láttára értettem is meg talán azt a különbséget, amely a mi csoportunkat az átellenbeniektől valójában elválasztja: a siker volt, ha helyesen éreztem. [...] Az orvos munkáján is hamar kiigazodtam. [...] Így, az orvos szemével voltam kénytelen meglátni azt is, hogy mennyi köztük az öreg vagy egyéb okból haszna-

⁴⁵ Uo., 59.

⁴⁶ Uo., 154.

⁴⁷ Uo., 204.

vehetetlen ember. Egyik túl sovány, másik túl kövér, egyet meg, szemének rángatózása, szájának, orrának szimatoló nyúlra emlékeztető szüntelen fintorgása alapján afféle idegbajosnak ítélem – bár különben ez is kötelességét ismerőn, teli készséggel mosolygott, mialatt igyekvő, furcsán kacszázó léptekkel sietett oda, az alkalmatlanok közé.⁴⁸

Az SS-orvosnak (mint az életről és halálról döntő szuverénnek) a nézőpontjához idomuló megfigyelés, valójában futó pillantás tárgyai a testek, s az instans döntések melletti tanúságtétel alapja az érzelmi benyomás. (Mint láttuk: ez vezérli Köves Györgyöt a csendőrtiszt és az SS-katonák kezdeti megítélésekor is.) A szelekciót végző távlatával való azonosulás („az orvos szemével voltam kénytelen meglátni”) egy idő után már a megfigyelt test kvázi-medikális (mi több: megint csak „zoológiai”) olvasásába torkollik: „egyet meg, szemének rángatózása, szájának, orrának szimatoló nyúlra emlékeztető szüntelen fintorgása alapján afféle idegbajosnak ítélem”.

A „siker”⁴⁹ (eredményesség, hasznosság, hatékonyság, előrejutás, a többiek fölött aratott győzelem, vagyis a túlélés) – az olvasó távlatából ironikus-groteszk – önérzete Köves György egyik legjellegzetesebb értékelő mechanizmusával kapcsolódik össze, azzal, amely a piac és a haszon ökonómiáját feltételezi. E közbejövő diskurzív mintázat jobb megvilágítása végett érdemes visszatérnünk a sportüzlet-jelenethez:

Legújabbban még saját gyártású sárga csillag is kapható náluk, mert hát sárga kelmében most persze nagy a hiány. (Ami nekünk kellett, arról mostohaanyám még idején gondoskodott.) Ha jól látom, az a találmányuk, hogy valami kartonlapra van ráfeszítve a szövet, s így persze csinosabb, no meg a csillagok szára sincs oly neveltségű módon elszabva, mint ahogy némelyik otthoni készítményen látni. Észrevettem, hogy nekik maguknak is saját portékájuk díszlik a mellükön. S ez olyan volt, mintha csak azért viselnék, hogy kedvet csináljanak hozzá a vásárlóknak.⁵⁰

Ez esetben a főhős – mikor éppen a munkaszolgálatra behívott apja szükséges felszerelését beszerzendő egy sportüzletben várakozik – az őt magát is érintő megbélyegzettségen való felháborodottság vagy elkeseredettség, s így annak erkölcsi elítélése, illetve lélektani tárgyalása helyett a törvények és rendeletek által megbélyegzettek sárga csillaggal való ellátásának problémájáról mereng, mégpedig részben a hatóságok, részben a kereskedés távlatából. A jelenet leírásából nyilvánvalóan hiányzik

⁴⁸ *Uo.*, 98–100.

⁴⁹ A kifejezés az Auschwitz-Birkenau vezető út leírásakor is megismétlődik: „A parancsnokok képzelete aztán a sok buzgó kéz, nagy sürgés-forgás nyomán válik valósággá, s a mutatvány sikeréhez – látnom kellett – semmilyen kétség sem férhet.” (*Uo.*, 125–126.) A karrier-szótár humort sem nélkülöző megidézése – amely nyilvánvalóan szoros kötésben van a főhős szólamának keserűen ironikus Bildungskritikájával – a regény utolsó előtti fejezetéből sem hiányzik: „Akkor megkeresem a legnagyobb kényelmet, amit csak ágyam nyújthat és sebeim is megengednek, fülemre húzom takarómat, s máris meglep a gondtalan álom: nem, ennél többet nem kívánhatok, ennél többre koncentrációs táborban – beláttam – nem vihetem.” (*Uo.*, 253.)

⁵⁰ *Uo.*, 13.

a szélesebb összefüggés értékelő szempontjainak bevonása. A főhős méltatja az üzlet mindenre kiterjedő választékát, majd elgondolja az újszerűnek tetsző, „csinos” sárga csillag elkészítésének módját, végül a stigma viselése és a forgalom bővítése között közvetlen kapcsolatot létesít. A főhős nem vesz tudomást (vagy nem tud tudomást venni) az üldöztetésről, nem alkot a megbélyegzettségről erkölcsi ítéletet, hanem széptani és marketingszempontokat érvényesít.

A regény szó- és diskurzusszintű szemantikai összefüggései között feltűnően fontos szerepet játszik a haszon és az igyekvés. Köves György igen gyakran használt igéje az *iparkodik* (változataiban több mint tucatszor fordul elő).⁵¹ A 'gyorsan megy', 'siet', 'gyorsan cselekszik' jelentésen túl ennek a szónak sugallata az is, hogy valaki valamire nagyon törekszik, s e törekvéssel megelégedés, siker, dicséret elérését célozza.⁵² A jó tanuló, vagy ahogy a *Sorstalanság*ban szerepel: az alkalmazkodni, túlélni akaró „jó rab”⁵³ elhatározásának megfelelően. A szótörténet tanúsága szerint a csimpaszkodik, kapaszkodik értelmű ómagyar *ippaszkodik*ból származik, s belőle a nyelvújítás vonta el az ipar főnevet, de a szavak különös találkozásaként a magyar olvasó alighanem beleérzi az *ipari* méretű tömeggyilkosság, a halálgyár jelentéssugallatát, amennyiben a rendkívüli állapotban ez az igyekvés ellentmondásos relációba kerül egyrészt a túléléssel, másrészt az ahhoz szükséges alkalmazkodással és együttműködéssel.

Az üzlet, a haszon, hasznosság – a hasonlítás és ezáltal az ironikus modalitás legfőbb bázisát képezve – diskurzív hálózatot alkot a regényben. A költség–haszon reláció az emberi viselkedés racionális modelljeit idézi meg, s azt is megmutatja, hogy ez a komplexum még a táborokhoz vezető úton és a táborokban is működésben maradt. Ám úgy, hogy a szokássá tett kivételes állapotban az üzletnek új feltételei keletkeznek, amelyek a bizalom, a biztosíték, a tisztos haszon lerombolását hozzák magukkal. A megtévesztés, a leplezés, az alku, a zsarolás, a csel és a csalás ellentmondásos mozgása a norma és normaszegés, a túlélés és a morál relációját bonyolítja tovább, miközben a hasznosság és a (fizikai) munka is szoros kötésbe kerül. A nyitójelenet az apa kereskedésének Sütő úr révén való átmentését, „egy amolyan üzleti cselfogást”⁵⁴ tematizál, ahol a bizalmat helyettesítő, „kipótoló” szerződést az apa, mint valami immár hasznavehetetlent, elutasítja: „Apám vállalt vont, és azt válaszolta, hogy nem csak az üzleti életbe, hanem »az élet területein« sincs többé biztosíték semmire.”⁵⁵ Beszédes, hogy később Köves György az apja manőverét egy kártyajátszma-hoz hasonlítja: „De hát, úgy látszik, apámnak szerencsésen vált be a kártyája, amit Sütő úrra tett, s így aztán ő minden héten hűségesen elhozza, ami mostohaanyámat illeti a nála lévő

⁵¹ „iparkodtam”: 5, 11, 154, 179.; „iparkodott”: 29, 271.; „iparkodnunk”: 32.; „iparkodik”: 51, 153.; „buzgalmas iparkodású segítség”: 80.; „iparkodtunk”: 104.; „iparkodnék”: 239.; „iparkodott volna”: 244.; „iparkodtak”: 267.

⁵² Christina Viragh már idézett német fordításában hol a fizikai erőfeszítésre: „loseilen” (7., 'sietve indul'), „hinauseilen” (31., 'kísiet'), hol az eltökéltségre esik a hangsúly: „sich bemühen” (13, 35, 104, 263., „sich Mühe geben” 53. 'fáradozik'), de a magyarhoz hasonló szószintű konnexió ('ipar[kodni]' – 'iparszerű' – 'gyár') nem jöhet létre.

⁵³ Lásd például a cementeszsák-jelenetet, KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 189–190.

⁵⁴ *Uo.*, 7.

⁵⁵ *Uo.*, 18.

telepünk hasznából [...]”⁵⁶ A stróman megbízhatósága éppúgy a programozhatatlan szerencsén, egyfajta szerencsejátékon múlik, ahogy Köves György táborbeli megmenekülése is.⁵⁷ A leépült készségekkel rendelkező nagymama „szeretne részt venni és hasznot hajtani a körötte folyó eseményekben”;⁵⁸ később azt olvassuk, hogy: „Mostohaanyám nővérenek azonban már semmi hasznát se vehettük.”⁵⁹ Vili bácsi szerint Budapest zsidóságának sorsa egy nagyszabású alku, a „magasabb ár elérése érdekében” zajló „zsarolási manőver”⁶⁰ része. Lajos bácsi azt érezteti Köves Györggyel, hogy „tartozik”⁶¹ az apjának az imával, s a főhős társaival együtt úgy gondolja, hogy „a rendőrnek végtére engedelmességgel tartoztunk”.⁶² A második fejezetben arról kapunk hírt, hogy a főhős két hét óta „dolgozni tartozik”, s hogy „hadiszükségű hasznot hajt”⁶³ a gyáripárban. A „Szakértő” mérnök úr a téglagyárban szakértelmét hiába valóan ajánlja fel: „»De kinek van haszna ebből?« – tette fel a kérdést a német tisztnek. Azt mondta neki, ahogy most nekünk is értésünkre adta: »nem előnyökért vagy kiváltásáért folyamodom. De vagyok valaki, és értek valamihez: dolgozni szeretnék, a képzésem szerint, ez minden törekvésem.«”⁶⁴

Mint ahogy a sokat idézett jelenetből tudjuk, a csendőr üzletiességgel vádolja meg a deportáltakat,⁶⁵ Gyuri pedig a finnekről állapítja meg, hogy nem hasznosan viselkednek: „csak bámultam, hogy – végtére állítólag az üzlet világában jártas – emberek mint ragaszkodhatnak ennyire esztelen mód egy oly dologhoz, amelyből ily sokkal több a káruk, ennyi sokkal több a ráfizetés, mint a haszon, végeredményében nézve.”⁶⁶ A nyereség vagy haszon mint célelv később is többször fölbukkan: például Zeitzban Citrom Bandi férfias tartását, munkamorálját magyarázandó;⁶⁷ ugyanott a vásárlásokat felidézve,⁶⁸ s az utolsó fejezetben, ahol az újságíró a gyűlölet hasznáról beszél,⁶⁹ ugyanakkor a gyógyítás, gondoskodás, önzetlenség, szolidaritás, túlélés adománya is olyan csodaként értelmeződik, amely áthágja az áruforgalom szabályait, amely túllépi

⁵⁶ Uo., 34.

⁵⁷ Persze Sütő úr szerepe groteszk ívet mutat: a vagyon átmentése és a mostohaanya segítése nem csak önzetlenségen alapul: a névleges tulajdonos teljesen az apa helyére lép, amikor feleségül veszi az özvegyen maradt mostohaanyát. Ez az ökonómia némi analógiát mutat azzal a sejtetéssel, hogy a buchenwaldi segítők, így a Kövest is hazakísérő aktivista, „Miklós bácsi” a mozgalmat képviselve szintén viszonzást vár el a befektetésért: a mozgalmába való betérésre motiválja felszabadult társait.

⁵⁸ Uo., 19.

⁵⁹ Uo., 20.

⁶⁰ Uo., 22.

⁶¹ Uo., 25–26.

⁶² Uo., 49.

⁶³ Uo., 32–33.

⁶⁴ Uo., 77–78. Köves György ezt Zeitzban újra felidézi: Uo., 161–162. A társadalmi hasznosság és a fizikai munka szoros összekapcsolása a vészorszak propagandájának, nyelvpolitikájának része volt: a deportáltak a kor hivatalos dokumentumaiban „munkaerő-mozgósítási akció”-ként szerepeltek, vö. UNGVÁRY Krisztián, *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944*, Jaffa, Budapest, 2020, 137.

⁶⁵ KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 84. Az egyenlőtlen felek alkupozícióját, s ezzel összefüggésben a jelenet modális összetettségét részletesen elemeztem: SZIRÁK Péter, *Kertész Imre*, Kalligram, Pozsony, 2003, 40–42.

⁶⁶ KERTÉSZ, *Sorstalanság*, 156.

⁶⁷ Uo., 160.

⁶⁸ Uo., 181–183.

⁶⁹ Uo., 274–275.

(legalábbis a közvetlen) fizetség ökonómiáját: „Egyik edény volt, langyos kávéval, a másik meg kenyér, becslésem szerint úgy hatodnyi darab. Elvehettem, elfogyaszthattam, minden ár, minden csere nélkül.”⁷⁰ Ahogy korábban az iskola, a nevelés hasznát vonja kétségbe Köves György,⁷¹ úgy a zárlatban a megtörténtek tanulsága, mondhatni haszna válik roppant kétségessé: a főhős a tanúságtétele az elhurcoltak és az itthon maradottak közötti áthidalhatatlan meg-nem-értés példájává válik.⁷²

Ahogy erről már korábban részletesen írtam: a főhős gyakorta hasonlítja össze a tudatában és testében végbement változások értelmét irodalmi példákkal. A „hét nap–hét esztendő”-féle mese⁷³ és a regények (például Mark Twain: *Koldus és királyfi*⁷⁴ vagy Dosztojevszkij: *Feljegyzések a holtak házából*⁷⁵) hőseire való hivatkozások a hasonlóságban rejlő különbségre, vagyis az általános és az egyedi, az elvont és a konkrét különbségére, a hasonlítás csáberejére és csapdájára, s végső soron a megértés korlátaira hívják fel az olvasó figyelmét. Az előzetesen rendelkezésre álló tapasztalat, tudás és műveltség, valamint egy különlegesen szélsőséges élethelyzet közötti drámai távolságra:

Akár esküt is tehetek rá: személy szerint ezen az úton senki idegennel sem beszéltem. Mégis, ekkortól számíthatom valójában a pontosabb ismereteimet. Ott szemközt jelen pillanatban épp a mi vonatunkból való útításaink égnek, mindazok, akik autóra kéreztettek, akik továbbá öregség vagy egyéb ok miatt az orvos előtt alkalmatlannak bizonyultak, valamint az aprónép és velük jelen vagy eljövendő anyák, akiknek már látható a jele – amint mondták. [...] Mindez nem egyszerre, inkább apránként jutott értésemre, mindig újabb részletekkel kiegészülve, némelyeket vitatva, másokat helybenhagyva, s újabbakkal megtoldva. Közben – halalom – végig igen szívesek hozzájuk, gondoskodás, szeretet veszi őket körül, a gyermekek labdázhatnak meg énekelnek, s az a hely, ahol megfullasztják őket, igen szép,

⁷⁰ *Uo.*, 213. Lásd még, ahogy Pjetyka vendégeiről szól az elbeszélő, nem látva át a nyelvi-identitásbeli és eszmei közösség együttlétbe való befektetését, amelynek túlélését célzó hasznát maga is élvezzi, amelynek a megmenekülését köszönheti: „s azzal már távoznak is, most is surranva, sietősen, többnyire láthatóan elégedetten is – de hát amúgy máskülönben minden egyéb eredmény, előny, megfogható haszon nélkül, ahogy néztem; s akkor hát azt kellett föltennem, hogy egyedül azért az egyért jöttek, úgy látszik, ezért a pár szóért mindössze, semmi többért, mint azért csupán, hogy láthassák egymást ezzel az illető betegükkel.” (*Uo.*, 241–242.) Illetve ahogy Bohus önzetlen élelmiszerajándékait magyarázza: „[...] végső soron ez is csak ugyanaz az eszköz, a makacsság volt – ha mindenestre, látnom kellett, egy bizonyos igen kimunkált, ismereteim közt eddig a legeredményesebb, no meg főként, szó se róla, az én számomra a leghasznosabb módja is a makacsságnak, nem vitathattam.” (*Uo.*, 250.)

⁷¹ „Akkor hát viszont, ez volt a nézetem, mindvégig kizárólag Auschwitzról kellett volna eszerint tanulnom. Mindent elmagyaráztak volna, nyíltan, becsületesen, értelmesen. Csakhogy az iskolában erről, négy esztendő alatt, még csak egyetlen szót sem hallottam. De persze elismertem, feszélyező volna, no meg nem is tartozik hozzá a műveltséghez, beláttam.” *Uo.*, 127.

⁷² Lásd a férfi esetét, aki a visszatérő Kövest arról kérdezi, hogy látta-e a saját szemével a gázkamrákat (*Uo.*, 268–269.); a „gyűlölet hasznát” és a „lágerek poklát” emlegető újságíróval való beszélgetést (*Uo.*, 274–279.), illetve a Fleischmann és Steiner bácsival való társalgást (*Uo.*, 282–290.).

⁷³ *Uo.*, 183–184.

⁷⁴ *Uo.*, 42.

⁷⁵ *Uo.*, 113–114.

gyep, liget, meg ágyások közt fekszik: ezért is keltette mindez végül némiképp bizonyos tréfák, valahogy affajta diákcsíny érzését bennem.⁷⁶

Az esemény váratlansága, (elő- és utóidejű) megtapasztalhatóságának korlátozottsága mellett Auschwitz színrevitelének legfőbb dilemmája, hogy lehetséges-e egyediségét ábrázolni. Lehet-e egyáltalán bármit is közvetíteni hasonlítás nélkül? A *Sorstalanság* azt mutatja, hogy az egyediség csakis valamilyen viszonylatban nyerhet értelmet, vagyis a hasonlítás művelete kiküszöbölhetetlen. A hasonlítások mozgó rendszere pedig elbonyolítja a szöveg mintázatát. Talán még leginkább a megtévesztettség, a világ eltévesztése, a tévedés példaértéke felé:

Nem tudom, mikor gondoltam először arra, hogy valami rettenetes tévedésnek, valami diabolikus iróniának kell működnie a világrendben, amelyet pedig a rendes, normális életként élsz meg, s ez a rettenetes tévedés maga a kultúra, az eszmerendszer, a nyelv s a fogalmak, amelyek elfedik előled, hogy már régen a saját elpusztításodra létrehozott gépezet olajozottan működő alkatrésze vagy.⁷⁷

⁷⁶ Uo., 124–125.

⁷⁷ KERTÉSZ, K. *dosszié*, 82–83.